

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

HƏSƏN DİLDAR GOVHƏRDANI MOHSİN OĞLU

MƏHƏMMƏD İQBALIN FARS DİLLİ YARADICILIĞI

5718.01-Dünya ədəbiyyatı (fars ədəbiyyatı)

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın*

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2015

Dissertasiya işi AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Kamil Hüseyin oğlu Allahyarov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Nüşabə Məmmədmübariz qızı Əlizadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutu Farsdilli Əlyazmaların Tədqiqi şöbəsi**

Müdafiə 16 dekabr 2015-ci il tarixdə saat “14⁰⁰”-da
AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.01.151
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143. Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 31, 7-ci
mərtəbə, AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat 16 noyabr 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

FD.01.151 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlilər

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məhəmməd İqbal dünyanın ən tanınmış mütəfəkkir şairlərindən biridir. O, urdu və fars dillərində yazıb yaratmışdır. Bundan başqa, Məhəmməd İqbal tarixə həm də ictimai-siyasi xadim kimi düşmüşdür. Həm Şərq və həm də Qərb tarixini, mədəniyyətini, xüsusən də fəlsəfəsini dərindən bilən Məhəmməd İqbal Şərq və Qərb fəlsəfəsini, dünyagörüşünü sintez etməyə, ortaq bəşəri dəyərlər yaratmağa çalışmışdır. Öz təkrarolunmaz şəxsiyyəti, çoxtərəfli elmi-ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyəti, düşüncə və baxışları ilə onu Cəmaləddin Əfqani, İsmayıl bəy Qaspiralı, Mehmet Akif Ərsoy, Mahatma Qandi, Məhəmməd Abdol, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Şərqin digər dühaları ilə müqayisə etmək mümkündür.

Bütün bunlara baxmayaraq, o, Azərbaycanda kifayət qədər tədqiq olunmamış və öyrənilməmişdir. Məhəmməd İqbalın keşməkeşli həyatının və çoxtərəfli fəaliyyətinin lazımı səviyyədə öyrənilməməsi, onun əsərlərinin, eləcə də yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatların geniş bir şəkildə elmi dövriyyəyə daxil edilməməsi “Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı” mövzusunun aktual edən cəhətlərdəndir. Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində bu problem özünü daha da qabarıq bir şəkildə biruzə verir. Çünki Məhəmməd İqbal dünya səviyyəsində tanınan bir şair-yazıçı və filosofdur. Belə bir cəhət də unudulmamalıdır ki, məhz Azərbaycan alimi Q. Əliyev özünün dünya iranşünaslığı və hindşünaslığı tarixində ilk təcrübə olan “Hindistanın farsdilli ədəbiyyatı” adlı kitabı ilə farsdilli ədəbiyyatın hind ədəbiyyatları içərisində müstəqil və spesifik bir qol olduğunu elmi şəkildə sübuta yetirmişdir¹.

Məhəmməd İqbalın əsərlərində müsəlman aləminin, ümumilikdə isə Şərq xalqlarının (təbii ki, həm də Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının) problemlərinin önə çəkilməsi, onların həlli yollarının vacibliyinin ifadə edilməsi bizim üçün xüsusi ilə maraqlıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan klassiklərinin də Məhəmməd İqbalın yaradıcılığına təsiri çox olmuşdur. Nizaminin bədii irsinin orta əsrlərdə, hətta bəzən yeni və ən yeni tarixdə Şərq xalqlarının ədəbiyyatının inkişafına, xüsusən də farsdilli poeziyaya təsiri həqiqətən də böyük olmuşdur².

¹Məhəmmədi M. Mən və başqaları. Bakı: Oğuz Çap, 2013, s 16.

²Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М: Наука, 1985, с 4.

O üzdən istər şairin həyatı və istərsə də çoxcəhətli yaradıcılığının öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın prioritet sahələrindən sayıla bilər. Lakin təəssüflər olsun ki, bu sahədə məlumatların olmaması və ya az olması, eləcə də, ehtiyac olan elmi-tədqiqatların aparılmaması diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Məhəmməd İqbalın həyatının və fəaliyyətinin böyük bir hissəsini təşkil edən farsdilli əsərlərinin öyrənilməsi zəruridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı və predmeti Məhəmməd İqbalın həyatı və farsdilli əsərləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

-müsəlman aləminin, bütövlükdə Şərqi böyük filosof şairi və ictimai-siyasi xadimi Məhəmməd İqbalın dövrü və həyatını öyrənmək;

-Məhəmməd İqbalın yaradıcı bir şəxs kimi formalaşmasını araşdırmaq;

-İqbalın çoxtərəfli fəaliyyətini tədqiq etmək;

-şair-mütəfəkkirin fars dilli əsərlərinin əsas ideya-tematik təhlilini vermək;

-Məhəmməd İqbalın fars dilli əsərlərinin struktur və məzmununu araşdırmaq;

-şairin farsdilli yaradıcılığını ənənə və fərdiyyət kontekstində şərh etmək;

-Məhəmməd İqbal və klassik İran ədəbiyyatı və farsdilli ədəbiyyat məsələsinə aydınlıq gətirmək və onun bəzi əsərlərinin klassik şairlərin əsərləri ilə müqayisəli təhlilini həyata keçirmək.

Tədqiqatın əsas vəzifəsi isə dəqiq və yeni məlumatlar əsasında Məhəmməd İqbalın şəxsiyyətinin və yaradıcılığının formalaşmasını aydınlaşdırmaq, çoxcəhətli fəaliyyəti və yaradıcılığını təhlil etmək, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək, farsdilli ədəbiyyatdakı yerini müəyyənləşdirmək, şairin farsdilli ədəbiyyat tarixindəki rolunu, əsərlərinin poetik məziyyətlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu günə qədər bu mövzu Azərbaycanda işlənməmişdir. Həm də günümüzdə Məhəmməd İqbalın həyatı və farsdilli əsərlərinin öyrənilməsi və üzə çıxarılması milli baxımdan da zəruridir. Çünki şair daha çox müsəlman xalqlarının və Şərqi ölkələrinin problemlərini qələmə almışdır. Mövcud araşdırma həm də bu sahədə elmi-nəzəri tədqiqat səciyyəsi daşıyır. Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanda ilk dəfə Məhəmməd İqbalın dövrü və həyatının, eləcə də onun yaradıcı bir şəxs

kimi formalaşmasının araşdırılması, farsdilli əsərlərinin struktur və məzmununun, ideya və mövzularının öyrənilməsi, eləcə də onların əsas ideya-tematik təhlilinin həyata keçirilməsi, şair-mütəfəkkirin farsdilli yaradıcılığının ənənə və fərdiyyət kontekstində tədqiqi, İqbal və klassik İran ədəbiyyatı, eləcə də farsdilli ədəbiyyat məsələsinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Nəzəri və praktiki baxımdan bu tədqiqatın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Yəni, tədqiqatçılar, dərslük tərtib edənlər, mütəxəssislər və tələbələr bu tədqiqatdan əməli olaraq faydalana bilirlər. Bundan başqa, kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarının, eləcə də geniş oxucu kütlələrinin bu tədqiqatın nəticələrindən faydalanmaq imkanları vardır.

Tədqiqatın metodu. Araşdırmada tarixi-müqayisəli və nəzəri yanaşma metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatışında elmi-kütləvi nəşrlər, arxivlər, kitabxanalar, eləcə də, sahə ilə bağlı keçirilən tədbirlər və internet saytlarından əldə olunan materiallardan istifadə olunmuşdur.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Əlbəttə, tədqiqat aparılarkən bu sahədə indiyə qədər həyata keçirilmiş araşdırmalar da nəzərdən keçirilmişdir. Onlardan bəzilərinə qısa da olsa, nəzər salaq.

Azərbaycanda Məhəmməd İqbal çox az öyrənilsə də, əski sovet məkanında onun şəxsiyyətinin və yaradıcılığının öyrənilməsində azərbaycanlı alim Q.Əliyevin böyük rolu olmuşdur. O, Moskva şəhərində rus dilində çap etdirdiyi “Hindistanın farsdilli ədəbiyyatı” kitabında M.İqbalın şəxsiyyətini və farsdilli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. A.Sarovlu fars-tacik ədəbiyyatından tərcümə edərək tərtib etdiyi “İnci xəzinəsi” (1977) kitabına³ M.İqbalın 9 şeirini daxil etmiş, M.Məhəmmədi isə Miyan Məhəmməd Şərifinin “Məhəmməd İqbalın fəlsəfəsində Allah anlayışı” məqaləsini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək “Cahan” (1997) jurnalında nəşr etdirmişdir⁴. S.İbrahimov “Farsdilli poeziyada “Azərbaycan səbki” və onun ideya-mövzu aspektləri” (2003) kitabında M.İqbaldan bəhs etmiş, onun farsdilli poeziyada ənənə və novatorluğu inkişaf etdirdiyini qeyd etmişdir⁵.

³Sarovlu A. İnci xəzinəsi. Bakı: Gənclik, 1977, 240 s.

⁴Şərif M.M. Məhəmməd İqbalın fəlsəfəsində Allah anlayışı. Tərcümə M.Məhəmmədinindir. Cahan jurnalı, № 3. Bakı: Elnur, 1997.

⁵İbrahimov S. Farsdilli poeziyada “Azərbaycan səbki” və onun ideya-mövzu aspektləri. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 197 s.

Q.Səidi “İqbalşünaslıq” və “İqbal Lahorinin düşüncələri” adlı əsərlərində Məhəmməd İqbalın yaradıcılığının müxtəlif tərəflərini işıqlandırmışdır⁶. M.Bahara görə, M.İqbal islamın əbədi və kamil qazisi, alimi və şairidir⁷. Ə. Dehxuda İqbalı ”Şərqin dahisi”⁸, üç dildə yazıb yaratmış S.Z.Təbatəbayı isə onu “Böyük müsəlman və quranşünas” və “Xalqların müəllimi” hesab etmişdir⁹. M.M.Naseh qeyd edir ki, İqbal kimi məsuliyyətli şairin dəyəri öz xalqının oyanış ruhunu açmasındadır.¹⁰

Ə.Şəriəti yazır ki, İqbal Şərq və Qərb mədəniyyətinə bələd olan yaradıcı ruha sahib bir filosof, şair, siyasətçi və islamşünasdır¹¹. R. Şəabatiyə görə, İqbalın fikirləri hər gün və hər saat ürəkoxşayan dalğalara səhnə olan və yeni mirvarilər verə bilən geniş ümmana bənzəyir¹². “Zenderud” (“Canlı çay”) kitabının tərcüməçisi Ş.Kamran (Müqəddəm) yazır ki, İqbal özünün daxildən gələn səmimi yaradıcılığı ilə bütün ömrü boyu mələklərin həsəd apardığı və heyrət etdiyi azadlar dünyasını yaratmağa səy etmişdir¹³.

İqbal və onun yaradıcılığı vətəni Pakistanda da geniş araşdırılmışdır. Tanınmış iqbalşünas M.Riyaz yazır ki, İqbal Qərb mədəniyyətinin yaxşı ünsürlərini təqdir, yaramaz və zərərli tərəflərini isə kəskin tənqid etmişdir¹⁴. Başqa bir pakistanlı iqbalşünas F.Ərrəhman İqbalı “İslam aləminin yetirdiyi ən şücaətli ziyalı” adlandırmışdır¹⁵. V.Eşrət hesab edir ki, İqbal başqalarının fikir və düşüncələrinə, eləcə də Şərq və Qərb fəlsəfəsinə yiyələnməklə öz fəlsəfi düşüncələrini formalaşdırmış böyük filosofdur¹⁶. R.Sədiqiyə görə, İqbalın poeziya və yeni elmlər sahəsindəki kəlamları Qurani-Kərimin şərhidir. “Məsnəviyə-

6. اقبال شناسی، سید غلامرضا سعیدی، نشر بعثت، تهران، 1355، صفحه 9.

7. در مدرسه اقبال لاهوری، محمود حکیمی، انتشارات قلم، 1381، صفحه 17.

8. اسرار خودی و رموز بی خودی، علامه شیخ محمد اقبال لاهوری، با مقدمه و تحشیه دکتر محمد مشایخ فریدنی، بنیاد فرهنگ ایران، 1358، صفحه 145.

9. از اندیشه های اقبال لاهوری، مجله یغما، سال 22، شماره دوم، اردیبهشت 1348، صفحه 35.

10. هنر و مردم، ویژنامه اقبال لاهوری، ش 2، آبان 1356، صفحه 22.

11. مجموعه مقالات همایش علامه اقبال، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، 1379، صفحه 273.

12. 6. گزینیه اشعار شمس تبریزی، بدیع الزمان فروزانفر، احمد شاملو، انتشارات مروارید، تهران، 1374.

13. 22. غزلیات شمس تبریزی، بدیع الزمان فروزانفر، انتشارات امیرکبیر، تهران، 1369، ص.

14. کلیات اشعار نیما یوشیج، عبوالقاسم عطای، انتشارات اساطیر، تهران، ص. 49.

15. مجموعه مقالات همایش علامه اقبال، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، 1379، ص. 17.

16. ایران از دیدگاه علامه اقبال لاهوری، عبدالرفیع حقیقت، شرکت مولفان و مترجمان ایران، 1367،

ص. 19.

mənəvi” pəhləvi dilində Quran olduğu kimi, İqbal kəlamı da müasir dildə Quranın şərhidir¹⁷. M.Qandi yazır ki, Hindistanın iki bəsirət gözü vardır: onlardan biri Robindranat Taqor, o biri isə Məhəmməd İqbaldır¹⁸.

Qərbdə də İqbal və onun yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Bəziləri onun şəxsiyyətindən, bəziləri isə yaradıcılığından bəhs etmişlər. H.Ess yazır ki, İqbalın dəyərli əsərləri bizi öz mənəviyyatının qeyb aləminə istiqamətləndirir¹⁹. A.Mari “Cəbrayıl şəhəri” əsərində İqbalın şəxsiyyətini belə təqdim edir: “İqbal islam düşüncəsi ilə Qərb fəlsəfəsi arasında harmoniya yaratdı. İqbala görə, müsəlmanlar Qərb elmlərini və texnologiyalarını öyrənməlidirlər, çünki onlar öz qaynaqlarını islam mədəniyyətindən əxz etmişlər. İqbal düşüncələrinin nuru ilə oxucusunun qəlbini odlandıran billur prizmadır”²⁰. T.Arnold yazır ki, İqbalın zövqü və istedadı ustadı tədqiqatçıya çevirir, tədqiqatçını isə daha geniş və məsuliyyətli işləməyə sövq edir²¹.

Məhəmməd İqbalın həyat və yaradıcılığının tədqiqində rus alimləri də əhəmiyyətli rol oynamışlar. N.P.Anikeev yazır ki, M.İqbal bütün yatmışları oyatmış və öz ardınca aparmışdır²². N.İ.Priqarina isə İqbalın yaradıcılığını 3 əsas şərti dövrə bölmüşdür²³.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Şərqsünəslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəa və nəticələri müxtəlif elmi-nəzəri konfrans materiallarında, elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

¹⁷ . 293. 1379, تهران، انتشارات فردوس، (ماکان)، محمدبقایی (ماکان)، انتشارات فردوس، تهران، 1379، ص. 293.

¹⁸ جاویدان اقبال (زنده رود) زندگی‌نامه علامه اقبال به قلم جاوید اقبال، ترجمه شهیندخت کامران مقدم، اقبال آکادمی پاکستان، سال 1989، 1690 ص. 354.

¹⁹ اقبال و چهارده چهره دیگر، محمدبقایی (ماکان)، انتشارات فردوس، تهران، 1379، ص. 333.

²⁰ صور خیال در شعر فارسی، محمدرضا شفیعی کدکنی، انتشارات آگاه، تهران، 1366، ص. 392.

²¹ اقبال و چهارده چهره دیگر، محمدبقایی (ماکان)، انتشارات فردوس، تهران، 1379، ص. 10.

²² Анিকেев Н.П. Выдающийся мыслитель и поэт Мухаммад Икбал. М: Знание, 1959, с. 5.

²³ Пригарина Н.И. Поэзия Мухаммада Икбала. Москва: 1972, 196 с.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş”ində mövzunun aktuallığı və elmi yeniliyi əsaslandırılmış, onun öyrənilmə dərəcəsi və mənbələrindən bəhs olunmuş, araşdırmanın məqsəd və vəzifələri, nəzəri və metodoloji prinsipləri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, ümumi strukturu göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “Məhəmməd İqbalın dövrü, həyatı və yaradıcılıq yolu” adlanan **birinci fəsl** iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “Məhəmməd İqbalın dövrü və həyatı” adlanır. Burada Məhəmməd İqbalın dövrü və həyat yolu nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Məhəmməd İqbalın dövrü Şərqi, bütövlükdə müsəlman aləminin dünyada gedən mütərəqqi proseslərdən dala qaldığı və burada hələ də orta əsrlər mühitinin davam etdiyi bir dövrdür. Şairin müasiri və türkçülüyn banisi Ziya Göyalp həmin dövrün səciyyəsinə çox sərrast bir şəkildə belə ifadə etmişdir: “Avropa şolastikaya son verdiyi halda, biz hələ onun təsiri altındayıq”²⁴. Digər bir tərəfdən həmin dövrdə Hindistan yarımadası müstəmləkə zülmü altında inildəyirdi. Ölkədə xarici işğalçı qüvvələrin, eləcə də daxili xəyanətkar və mürtəce ünsürlərin əli ilə daxili çəkişmələr, xüsusən də etnik və dini zəmində baş verən münaqişələr baş alıb gedirdi. Bir sözlə, Hindistan yarımadası öz tarixində ən güclü iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi burulğanlarını və təlatümlərini yaşayırdı.

Məhəmməd İqbal belə bir dövrdə 1877-ci ildə Pəncab vilayətinin Siyalkut şəhərində dünyaya göz açmışdır. Onun ulu babaları Kəşmir brahmanlarından idilər. Onların islamı qəbul etmələrindən təqribən iki əsr keçmişdi.

İqbalın uşaqlıq illəri Siyalkut şəhərində keçmişdir. O, dövrün ənənəsinə uyğun olaraq təhsilini şəhər məscidlərindən birində Quran oxumağı öyrənməklə başlamış və bu müqəddəs kitabı yaxşıca mənimsəmişdir. Bir il sonra atasının alim dostlarından biri-“Şəmsül-üləma” (“Alimlərin günəşi”) ləqəbi qazanmış Mövlana Seyid Mirhəsən İqbalın atasından xahiş etmişdir ki, təlim üçün İqbalı öz yanına götürsün, ona urdu, fars, ərəb dillərini və dünyəvi elmləri öyrətsin.

²⁴ Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991, s. 59

İqbal Seyid Mirhəsənin yanında təlimini bitirdikdən sonra Lahor şəhərində fəaliyyət göstərən “Şotlandiyalılar” mədrəsəsinə daxil oldu. Bu mədrəsədə urdu, ərəb və fars dillərindən əlavə fizika, kimya, riyaziyyat dərsləri də keçilirdi.

1893-cü ildə İqbalın hələ 16 yaşı olduğu bir vaxtda o, ənənəyə uyğun olaraq “göbəkəddi” əsasında evləndirilir. Lakin qarşılıqlı anlaşmanın olmadığı bu evlilik bir müddətdən sonra dağılır. İqbalın vaxtsız ailə qurması, uğursuz ailə həyatı, həyat yoldaşından ayrıldıqdan sonra da bütün ömrü boyu ona ruhi sarsıntılar və iztirablar vermişdir.

İqbal 1895-ci ildə çox yüksək qiymətlərlə “Şotlandiyalılar” mədrəsəsinə bitirdi. O zaman təhsilini uğurla bitirən istedadlı tələbələrə dövlət tərəfindən pul təqaüdü verilirdi. İqbal da bu təqaüdə layiq görülmüşdü. Onu alan İqbal həmin il Lahor Dövlət Universitetinin Fəlsəfə şöbəsinə daxil oldu və 1898-ci ildə 105 tələbə arasında birinci olaraq oranı ən yüksək qiymətlərlə başa vurdu və Kembric Universitetində hüquq ixtisası üzrə təhsil aldı.

4 il Avropada yaşayandan, təhsil, təcrübə və fərqli düşüncələr sahibi olandan sonra İqbal 1908-ci ildə vətəninə qayıtdı və Lahor Dövlət Universitetində Fəlsəfə bölməsinin müdiri oldu. Qərbin fəlsəfi məktəblərində axtarış aparan, lakin istətiyini tapa bilməyən İqbal Qərb mədəniyyəti ilə Şərq mədəniyyətinin sintezini çıxış yolu hesab edirdi.

1915-ci ildə “Şəxsi sirlər” adlı farsca birinci mənzuməsi çap olan vaxtlarda İqbalın 19 yaşlı qızı Meracbəyim xınazır xəstəliyindən dünyasını dəyişdi.

1927-ci ildə dostlarının təkidi ilə Pəncab Vilayəti İslam Şurası Məclisinə seçkilərdə iştirak etdi və bu məclisə üzv seçildi. 1930-cu ildə Allahabadda Hindistan Yarımadası Müsəlmanlar Liqası (və ya Müsəlmanlar İcması) partiyasının sədri seçildi.

İqbala görə, Hindistan hindular və müsəlmanlar arasında iki yerə bölünməli idi. İqbalın bu siyasi mühakimələri Məhəmmədəli Cenahın söyləri ilə sistemləşdirildi və Pakistan adlı yeni bir dövlət quruldu.

1924-cü ildən sonra şair bir çox xəstəliklərə tutulur. 1935-ci ildə həyat yoldaşı Sarabəyimin vəfatı onun sıxıntılarını daha da artırır. O, intizarla ölümünü gözləyir və onu ürəkaçan və sakitləşdirici bir amil hesab edirdi. Nəhayət onun intizarı sona çatdı və İqbal 21 aprel 1938-ci ildə gözlərini əbədi olaraq yumdu.

“Məhəmməd İqbalın yaradıcı bir şəxsiyyət kimi formalaşması” adlanan ikinci bölmədə şairin yaradıcı şəxsiyyət kimi

formalaşması prosesi hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu işə filosof şairin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən amilləri qiymətləndirmək və onun ədəbi-bədii yaradıcılığının bir çox önəmli məqamlarını anlamaq baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

İqbalın yaradıcı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailə mühiti, xüsusən atasının ziyalı bir şəxsiyyətə sahib olması xüsusi rol oynamışdır. Olduqca xoşxasiyyət və irfanpərəst olan atası öz ətrafına çoxlu alim və ziyalı dostlar toplamışdı. Onlar onun iş yerinə gələr və elmi-irfani söhbətlər edərdilər. Məhəmməd İqbal, adətən, bu söhbətlərin iştirakçısı olar və onlara diqqətlə qulaq asardı. Yəqin ki, tədqiqatçı olmaq, aydın olmayan məsələləri araşdırmaq şövqü və həvəsi də elə buradan baş qaldırmış, pöhrələnmə^o və bəhər vermi^odi. İqbal bir yerdə yazırdı ki, atam evimizdə tədris olunan “Fosusəl-hekəm” və “Fotuhati-məkkiyyə” kitablarını çox sevərdi və mən dörd yaşından bu kitabların adları ilə tanış idim.

İqbalın açıq fikri və yaradıcı təfəkkürü o dərəcədə geniş idi ki, hələ ibtidai məktəbdə oxuyarkən şeirə həvəs göstərirdi. Seyid Mirhəsən təsadüfən yeniyetmə İqbalın şairlik təbinə malik olduğunu başa düşdü və ona tövsiyyə etdi ki, geniş xalq kütlələrinin oxuması üçün şeirlərini böyük imkanları və oxucu kütləsi olan urdu dilində yazsın.

“Şotlandiyalılar” mədrəsəsinin orta məktəb mühiti İqbalı uzaqgörən bir şəxsiyyət kimi formalaşdırdı. O zamanlar bu mədrəsənin yerləşdiyi Lahor şəhəri şeir, ədəbiyyat və sənət mərkəzi idi. İqbal orta məktəbin son siniflərində şeir sənəti ilə daha çox ünsiyyət tapdı və ona şöhrət qazandıran bir çox qəzəllər yazdı. Bu zaman Hindistanın əksər gənc şairləri öz şeirlərini göstərmək, redaktə etdirmək və satmaq üçün Dəkn şəhərində yaşayan böyük urdu xalq şairi, “Dağ” təxəllüslü Fəsihül-mülk Nəvvab Mirzə xan Dəhləviyə göndərirdilər. İqbal da belə etdi. O, bir neçə şeirini məktubla redaktə etməsi xahişi ilə Mirzə xan Dəhləviyə göndərirdi. Mirzə xan Dəhləvi də hövsələ və canıyananlıqla bu şeirləri redaktə etdi və ödəmə kağızı ilə birlikdə İqbala geri qayıtdı. Bu cür yazışma bir müddət sürdü. Zaman keçdikcə İqbalın şeirləri ilə daha yaxından tanış olan Dağ ona yazırdı ki, şeirlərinizin redaktəyə ehtiyacı yoxdur.

İqbal hələ Lahor Dövlət Universitetində təhsil alarkən İngiltərə Şərqsünaslıq Universitetinin professoru Tomas Arnoldun diqqətini çəkdi. Tezliklə bu diqqət onlar arasında səmimi bir ünsiyyətin yaranmasına səbəb oldu. Professor Arnold on il idi ki, Hindistanın müxtəlif

universitetlərində fəlsəfə təlimi ilə məşğul olurdu. İqbal Qərb ədəbiyyatı və fəlsəfəsi təlimini bu böyük şərqşünasdan aldı. Arnold İqbalı çox sevirdi və onun poeziyasının pərəstişkarı idi. Bu böyük şərqşünas islam dünyasının incəsənəti mövzusunda böyük tədqiqatlar aparmışdı. Buna görə də o, İqbalın diqqətini dünya islam fəlsəfəsi və mədəniyyətinə cəlb etməyə çalışırdı²⁵.

Əslində İqbal hələ uşaqlığında atasından aldığı təlimlərdə islam və müsəlmanlığın ruhu ilə tanış olmuş, mədrəsədə oxuduğu illərdə Mirhəsənin dərsləri onun bəsirət gözünü daha da açmışdı. Professor Arnold ilə tanış olması və universitet mühiti isə onu hərtərəfli mütaliyəyə, tədqiqat və araşdırmaya sövq edirdi. Burada o, həm də Qərb insanların təfəkkür tərzini də daha da yaxından tanış oldu. Lahorda Arnoldun İqbala göstərdiyi təsir Mirhəsənin Siyalqutdakı təsiri kimi idi və onu tamamlayırdı.

İqbal dövlət universitetində oxuya-oxuya özəl təhsil müəssisəsi olan “Şərq kolleci”nin mühazirələrində də iştirak edirdi. İqbalın Lahor Dövlət Universitetində oxuduğu sahə fəlsəfə və ingilis dili, “Şərq kolleci”ndə dərs aldığı sahə isə ərəb dili və ədəbiyyatı idi.

“İslamın Himayəsi Cəmiyyəti”nin fəal üzvlərindən biri olan İqbal izdihamlı iclaslardan birində özünün “Yetimin fəryadı” mənzuməsini oxuyanda artıq o, urdu şairlərinin rəhbəri kimi tanınırdı.

İqbal gecə-gündüz ciddi çalışmaları sayəsində 1905-ci ildə Pəncab Universitetinin magistrurasını əla nəticələrlə bitirdi, I dərəcəli qızıl medala layiq görüldü və fəlsəfə magistri diplomu aldı. Daha sonra bu narahat alim bir müddət Lahor Dövlət Universitetində fəlsəfə və iqtisadiyyatdan dərs dedi. İngilis, ərəb və fars dillərini bilən İqbal səfərlə bağlı çətinliklərinə baxmayaraq, ustadı professor Arnoldun ısrarı və köməyi ilə hüquq magistri və fəlsəfə doktoru diplomlarını əldə etməkdən ötrü 1905-ci ildə Avropaya yola düşdü. O, Arnoldun köməyi ilə Kembric Universitetinə qəbul edildi. Orada Hegelin davamçısı və çox məşhur olan ustadı Mek Taqart ilə tanış oldu; iki il müddətində onlar arasında səmimi bir dostluq yarandı. Bu arada zəmanəsinin iki böyük şərqşünası-professor Edvard Braun və Rinold Niklsonla da tanış oldu. Braun fars dilini gözəl bilirdi və 4 cildlik “İran ədəbiyyatı tarixi” kitabını yazmışdı. O, İqbalı farsca şeirlər yazmağa təşviq edirdi. Niklson da Mövlananın

²⁵. مطالعه اقبال، محمد عبدالله قریشی، نشر لاہور، 1953، ص 387، 120.

“Məsnəvi”-sini ingilis dilinə tərcümə etmiş tanınmış bir alim idi. O, İqbalın Mövlananın əsərləri və fikirləri ilə tanış olmasında böyük rol oynadı və Mövlana kimi ictimai, irfani və dini məzmunlu əsərlər yazmağı İqbala tövsiyyə etdi.

Şərqlin bu əllaməsi İngiltərədə qiyabi hüquq təhsili ilə yanaşı Almaniya da fəlsəfə üzrə doktorantura təhsili alırdı. Bunun üçün o, 1907-ci ildə 3 ay müddətində Almaniyanın Haydlberg Universitetində alman dili kursuna getmiş və alman dilini öyrənmişdi. Bundan sonra o, Münhen Universitetinin Linkoln İnstitutunun fəlsəfə bölməsinə daxil olmuşdu. (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Pakistanın müstəqilliyinin əsasını qoymuş “Böyük rəhbər” ləqəbli Məhəmmədli Cenah da Münhen Universitetinin Hüquq fakültəsinin doktoranturasını bitirmişdi). İngilis dilində yazdığı “İranda fəlsəfə tarixi” adlı dissertasiyasını 1907-ci ildə müdafiə etdi və Münhen Dövlət Universitetindən fəlsəfə doktoru diplomu və fəlsəfə professoru adı aldı. Almaniya təhsilini başa vuran İqbal hüquq üzrə imtahan vermək üçün yenidən İngiltərəyə qayıtdı. Bu zaman artıq İqbalın şöhrəti və etibarı artmışdı; onu elmi mühazirələr oxumağa dəvət edirdilər. İqbalın elmi şöhrəti elə bir zirvəyə çatmışdı ki, artıq 1908-ci ildə o, London Universitetində ustadı Tomas Arnoldun əvəzinə mühazirələr oxuyurdu.

Əllamə İqbal Avropada Platondan tutmuş Berqsuna qədər bütün Qərb filosoflarının əsərləri və fikirləri ilə tanış oldu. Avropadakı həyatının son dövrlərində baş tutan bu tanışlıq və bilgilər şairin ruhunda güclü sarsıntılara səbəb oldu. Hər bir şərqli ziyalı kimi İqbal da Qərb fəlsəfəsini şəfa və təsəlli qaynağı hesab etmir, onda həll olunmaz saysız ziddiyyət və təzadlar görürdü.

İqbalın Avropada yaşadığı və oxuduğu dövrdə fars dili və ədəbiyyatı ilə hərtərəfli tanış olması onda başqa bir əsaslı həyəcan və dəyişikliklər yaratmışdı. Fars ədəbiyyatının cazibəsi ona elə təsir etmişdi ki, sonralar şair öz açıq və gizli fikirlərini ifadə etmək üçün bu dili uyğun bir vasitə kimi gördü; nəticədə ana dilinin pəncəbi, milli dilinin isə urdu olmasına baxmayaraq, əsərlərinin üçdə ikisini məhz fars dilində yaratdı.

Sədi, Hafiz, Ruminin divanlarını, eləcə də, Orfi Şirazi, Nəziri Nişapuri, Qalib Dəhləvi və başqa hind üslublu şairlərin əsərlərini dərinlən və hərtərəfli öyrənən İqbal fars dilində ən bədii və məzmunlu əsərlərini ərsəyə gətirdi.

16 aprel 1922-ci ildə İqbal özünün “Yolun Xızırı” adlı məşhur şeirini 20 min nəfərdən artıq insanın toplaşdığı mitinqdə oxudu. Həmin

vaxtlarda İqbal həm ağır tənhalıq və qəriblik dövrünü yaşayırdı, həm də ağır xəstə idi. Məhz elə bunun nəticəsi idi ki, şeirin sonunda şair özünü saxlaya bilməmiş, qəhərlənmiş və ağlamışdır. Kədər dolu bir mühiti təsvir edən həmin şeirin iki misrası belə idi:

خون مسلمان همچون آب، کم ارزش و ارزان شده است
تو مضطرب هستی زیرا دلت دانای راز نیست²⁶

(Müsəlman qanı su kimi qiymətsiz və ucuz olmuşdur,
Sən iztirablısan, çünki ürəyin sirlərdən baş çıxartmır.)

İqbalın şəxsiyyətinin formalaşmasında bir çoxlarının, o cümlədən Mövlana Hali, Şəbli Nemani, Mövlana Ğərmi, xüsusən də “Şəmsül-üləma” ləqəbi ilə tanınmış Seyid Mirhəsənin böyük rolu olmuşdur. Maraqlıdır ki, Seyid Mirhəsən iranlı ailəsində doğulmuşdur. O, fars dilini öyrənməkdə İqbala kömək edir və klassik İran ədəbiyyatı və farsdilli ədəbiyyat ilə tanış olmaqda ona yardımçı olurdu.

İqbalın dünyagörüşünün ən mühüm özəlliklərindən biri onun fəlsəfəyə qarşı çıxışlarıdır. Bu məsələnin kökü islam tarixi və mədəniyyətindən qaynaqlanır.

İqbal insanın digər canlılardan üstünlüyünü onun sahib olduğu eşqdə görürdü. Ona görə, hər bir dindən və məzhəbdən olan aşıqların yolu sevgiyə aparır. Eşqin kökü ağıl və elmi diz çökdürən həvəs və hisslərdədir. O, hər şeyi öz ixtiyarına alır. Şairin fəlsəfi düşüncələrinin və dünyagörüşünün əsasında irfan dayanırdı.

İqbal Qərb mütəfəkkirlərindən Höteyə ehtiramla yanaşır. Çünki Höte də eşqi ağıldan üstün hesab edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən o, şərqilərlə qərblilərin fikirlərində yaxınlıq yaratmışdır²⁷.

Şairin “Şəxsi sirlər” məsnəvisi belə bir ideyanı təbliğ edir ki, insan özünü, yəni öz nəfsini tərbiyə etməli, həyatı sevməli və yüksək arzularla yaşamalındır. İqbal belə hesab edir ki, insan şəxsiyyətinin gücünü azaldan hər cür təlim və sənət zərərliidir.

İqbala görə, təqdir olunan kamala və arzuya sahib olmayan insan yaşamır və belə insanlardan təşkil olunan xalqın iradəsi və istiqlalı olmaz. Ümumilikdə İqbalın fəlsəfəsinin mərkəzində və orbitində insan amili dayanır.

کلیات اقبال لاهوری، با مقدمه احمد سرروش، انتشارات کتابخانه سنایی، تهران، 1370 ش، ص. 380.²⁶
نامه و تحریرات اقبال، بی. ای. دار انگلیسی، لندن، 1956، ص. 88.²⁷

Şair hesab edir ki, Allah heç bir xalqı qarabəxt olaraq yaratmamışdır. Əksinə hər bir xalqın taleyi onun öz əlindədir.

İqbalın arzusu bu idi ki, Şərq xalqlarına öz varlıqlarının dəyərini bilməyi öyrətsin ki, onlar yadellilərin əlində oyuncağa çevrilməsinlər, əksinə həyatlarını öz arzu və istəkləri əsasında qursunlar. Şair “Şəxsi sirlər” və “Qeyri-şəxsi sirlər” əsərlərində müsəlmanlara nəsihət verərək bildirir ki, onlar hər şeydən qabaq özlərinə inanmalı, heç nəyə və heç kəsə arxayın olmamalı, unutqanlıqdan uzaq durmalıdırlar²⁸. Şair bu işdə sənətin və poeziyanın da üzərinə böyük vəzifələr düşdüyünü qeyd edir.

Şair-filosof insanın vücud aləminin sirlərini anlaması üçün onun diqqətini “öz”ə yönəldir. Çünki İqbal varlığın son həqiqətini onda görür²⁹:

از همه کس کناره گیر، صحبت آشنا طلب
هم ز خدا خودی زلب، هم ز خودی خدا طلب

(Hər kəsdən uzaq ol, dostunla söhbət istə,
Həm Allahdan “öz” istə, həm “öz”dən Allah.)

İqbalın ədəbi və fəlsəfi fikirləri öz zamanında kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bundan başqa, adətən böyük şəxsiyyətlər öz zamanlarını qabaqlayırlar, ona görə də müasirləri onların böyüklüyünü tam mənası ilə dərk edə bilmir. Ancaq Məhəmməd İqbal başa düşürdü ki, çox keçməz və insanlar onun fikir və düşüncələrini daha aydın başa düşər, gələcək nəsillər onun göylərə yüksələn fikir qalasına daha da yaxın olurlar.

“Məhəmməd İqbalın farsdilli əsərlərinin əsas ideya-tematik təhlili” adlanan **ikinci fəsil** iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə **“Məhəmməd İqbalın farsdilli əsərlərinin strukturu və məzmunu”** adlanır. Bu bölmənin özü də yeddi yarımbölməyə ayrılır. Şairin əsərlərinin adları ilə adlandırılan **“Şəxsi sirlər”, “Qeyri-şəxsi sirlər”, “Əcəm kitabı”, “Şərqi müraciəti”, “Cavidnamə”, “Ey Şərq xalqları, bəs nə etməli?”** və **“Hicaz sovuqatı”** yarımbölmələrdə hər bir əsərin strukturu və məzmunu ayrılıqda təhlil olunmuşdur.

“Məhəmməd İqbalın əsərlərinin əsas ideya və mövzuları” adlanan ikinci bölmədə belə bir cəhət vurğulanır ki, şairin farsdilli

²⁸. İqbal, Məfkr və Şaer İslam, Məhdtefı Məqdərı, Teheran – Neşr Mərfət 1326, s. 19.

²⁹. Klıyat İqbal Laheuri, Ba Məqdehə İhmed Seruş, İntşarat Kətabxane Sənayı, Teheran, 1370 ş, s. 210.

əsərlərinin ideya və mövzuları öz köklərini Şərq və Qərb mədəniyyətindən, onların sintezindən almışdır.

İqbal “Şəxsi sirlər” mənzuməsində insanın öz şəxsiyyətini tərbiyə etməsindən və formalaşdırmasından söhbət açır, cəmiyyətə xidmət yollarını göstərir. Şair bu əsərdə Avropanın maddiyyətə əsaslanan mədəniyyətini tənqid edir, insanı bekarçılıq və tənbəlliklə mübarizəyə səsləyir:

خستگی های تو از ناداری است
اصل درد تو همین بیماری است.
می رباید رفعت از فکر بلند
می کشد شمع خیال ارجمند³⁰

(Yorğunluqlarının səbəbi yoxsulluqdur,
Sənin əsl dərdin o xəstəlikdir.
(O,) uca fikirdən yüksəkliyi aparır,
Şamı uca xəyallar söndürər.)

Məhəmməd İqbal belə hesab edir ki, cəmiyyətdəki problem və bələlərin kökü müsəlmanların öz dinlərindən kənarlaşmasındadır. İqbala görə, etinasızlıq, bir kənara çəkilmə və həyatın adi çətinliklərindən qaçma və vəhdəti-vücuda qapılıaraq guşənişin olma düşüncəsi yanlışdır. Şair istəyir ki, zamanəsinin insanı öz ümidlərinə və arzularına ciddi yanaşsın və hadisələrin gedişinə təslim olmasın. O, həyat eşqi ilə dolu olmanın yolunu kamala yetməkdə görür. Şair rahatlıq axtaran bədbin, miskin və üzgün şairlərin halına acıyır; onların xəyallarını çıxış yolu hesab etmir. İqbal Mövlananın bu fikrinə inanır ki, insan öz istəklərinin burulğanında batmamalıdır. Ancaq əgər bir insan haqq yolunda özündən olsa, daha yaxşıdır. Çünki dünya bir şeyə dəyməyən mövhümat çəmənliyidir, özünü bu çəmənliyin cazibələrinə əsir edən insan isə nadandır.

Məhəmməd İqbalın bütün yaradıcılığı boyu qırmızı bir xətt keçir. Bu, insana, onun azadlığı və ləyaqətinə verilən yüksək qiymətdir, daha doğrusu, insanı insan kimi azad və ləyaqətli görməkdir. Bu mənada o, öz fəlsəfə və düşüncələri ilə böyük ariflərin, o cümlədən Caminin yolu ilə gedir. İqbala görə, həyat fəlsəfəsi dəyişkəndir. Həyatın gedişində arzular mövcuddur. Ürəkdə olan arzu çırağını hər zaman yanar tutmaq

30. کلیات اقبال لاهوری، با مقدمه احمد سروش، انتشارات کتابخانه سنایی، تهران، 1370 ش، ص. 40.

lazımdır. Şairin məsləhəti budur ki, həyatı sevmək lazımdır, çünki sevən insanın düşüncəsi və ürəyi seviləcək qədər açıq və geniş olur.

Şair bütün səyini ona yönəltmişdir ki, eşqin və məhəbbətin gücündən istifadə etməklə müsəlman və haqq əhli olan Şərq xalqlarının bəsirət gözlərini açsın, onların yüksək səviyyəyə yetişməsinə və vəhdətinə nail olsun. Çünki təkamülün nəticəsində coğrafi sərhədlər vəhdət ideyasına mane ola bilməzlər. Eyni taleli insanlar həqiqi bir eşqin kölgəsində siyasi cəhətdən birləşər və həmrəy olurlar. İqbala görə, insanın şəxsiyyəti öz ilhamını məhəbbətdən alarsa, o zaman o, dünyanın bütün gizli və aşkar güclərinə sahib ola bilər³¹.

Şair “Şəxsi sirlər” mənzuməsinin sonlarında bir daha öz fikirlərindən birini təkidlə vurğulayır və xəbərdarlıq edir ki, insan malik olduğuna qane olmalı, öz arzularının reallaşdırılması üçün səylərini davam etdirməlidir. Onun düşüncəsinə görə, insanın başqalarına əl açması onun ruhunun böyüklüyünü əlindən alır. Mənzumənin ayrı-ayrı hissələrində özünə güvən məsələsinin vacibliyi dəfələrlə vurğulanır.

İqbalın əbədi istəyi budur ki, müsəlman insan öz mahiyyətini anlasın və insanlıq ləyaqətini dərk etməyə nail olsun. Şair “Qeyri-şəxsi sirlər” əsərinin əvvəlində yazır ki, şəxsiyyətini mükəmməlləşdirən insan xalqa xidmət etməli və sonunda vahid islam ümmətinin formalaşmasına səbəb olmalıdır.

İqbala görə, arzunun sonu ölümün başlanğıcıdır. Bu fikir Qandinin düşüncələrinə çox yaxındır. Qandi bu barədə demişdir ki, bir milləti məhv etmək istəyirsinizsə, onun ümidini əlindən alın. Arzu insanı bütün kamilliklərə aparan hərəkətverici qüvvədir. Bu baxımdan şair qəmi, qorxu və kədəri pisləklərin anası hesab edir.

İqbalın ən böyük ideyalarından biri Şərq xalqlarının, xüsusən də gənclərin əhval-ruhiyyəsini yüksəltmək olmuşdur. “Əcəm kitabı” əsəri məhz bu məqsədlə yazılmışdır. Kitabın fəsil başlığında verilmiş “Davudun nəğməsinin ilahi ilhamlarına dua” əsərində şair Allahdan arzu edir ki, Davudun nəğməsinə ilham versin.

“Əcəm kitabı”na əlavə edilən başqa bir əsər “Bəndəlik” məsnəvisidir. Məsnəvi köləlik və bəndəliyə həsr olunmuşdur. Şair bu əsərdə Şərq insanlarına xitab edir. Onları qiyama səsləyir və deyir ki, ey camaat, ayağa qalxın, Qərb xalqlarının sizin əl və ayaqlarınıza vurduğu əsarət buxovundan xilas olun, kölə həyatından qurtarın! Əslinizə

³¹ Пригарина Н.И. Поэзия Мухаммада Икбала. Москва: 1972, с. 119

qayıdın! Öz insani və dini dəyərlərinizə sahib çıxın! Şair Şərqdə yayılmış və həyatın mənası səviyyəsinə qaldırılmış nökrəçilik xislətinə, psixologiyasına və həyat tərzinə qarşı üsyan qaldırır, şövlə və iradə ilə Şərqin başı üzərindəki buludların dağıdılmasını tələb edir, onun əbədi əfsanələrlə dolu qüdrətini Qərbin kabus dolu təzyiqlərindən azad etməyə çalışır. İqbalın Şərqin və müsəlmanların azadlığı və istismardan qurtuluşu barədəki fikirləri onun bütün amalında və düşüncələrində özünü parlaq bir şəkildə göstərir.

İqbalın bu əsərdə yer alan başqa bir şeiri “Qiymətli yuxudan oyan” adlanır. Burada da insanları qəflət yuxusundan oyatmaq, onlara mübarizlik ruhu bağışlamaq məqsədi yer alır. Bu gözəl və məşhur şeirdə islam vətənpərvərliyi ən yaxşı bir şəkildə ifadə olunmuşdur.

Məhəmməd İqbal özünün fikir və düşüncələrini ifadə etmək üçün poeziyanın bütün imkanlarından istifadə etmişdir. O, Pərvin Etesami üslubundan yararalanaraq ikitərəfli dialoqlar yaratmış və “Şahinin öz balalarına nəsihəti”, “İnsan və Allah”, “Şahin və balıq” və s. kimi qiymətli nəsihətamiz-didaktik əsərlər yazmışdır.

İqbala görə, bütün dünyada eşqin əlamətləri vardır. Ancaq eşqin əsl ünvanı yalnız həqiqi aşiq olmuş insandır. Çünki həqiqi eşqin həyəcanı və sevinci ürəyə və cana istilik və hərarət bağışlayır.

Məhəmməd İqbalın arzusu Şərq xalqlarını qəflət yuxusundan oyatmaq idi. Şair Qərb mədəniyyətinin zahiri əlamətlərini kor-koranə təqlid eləyənlərə qarşı çıxırdı. “Şərqin müraciəti” əsərində oxuyuruq³²:

برکش آن نغمه که سرمایهی آب و گل تست
ای ز خود رفته تهی شو ز نوای دگران

(Sən varlığının sərmayəsi olan o nəğməni oxu,

Ey özünü unutmuş, başqalarının mahnısından kənar ol).

Şair belə hesab edir ki, şərqililər özlərini düzgün qiymətləndirmir və öz dəyərlərini bilmirlər. O, İran atalar sözlərini xatırladır: “Qonşu toyuğu qazdır” və istəyir ki, şərqililər qonşu toyuğunu qaz hesab etməsinlər. Şair hər kəsin öz yolunu getməsinə və qaranlıqda özünə yol tapmasını zəruri hesab edir³³:

اگر شب تیره تر از چشم آهوست
خود افروزم چراغ راه خویشم

³² کلیات اقبال لاهوری، با مقدمه احمد سروش، انتشارات کتابخانه سنایی، تهران، 1370 ش، ص. 169

³³Yenə orada, s. 251

(Gecə ceyranın gözlərindən qara da olsa,
Öz yolumun çırağını özüm yandıraram).

İqbal belə hesab edir ki, insan həyatda malik olduqlarını götür-qoy etməli, daha yaxşısına nail olmağa can atmalıdır. O, ciddi-cəhdi, çalışdığı və hərəkətliliyi həyatın zəruri şərtlərindən sayır. Şairə görə, məqsədyönlü olmaq, həyatda dəyişiklik yaratmaq, öz əqidəsinə sadıq qalmaq, din yolunda cahad etmək insan həyatının əsas prinsiplərindən olmalıdır³⁴:

در این دریا چو موج بیقرارم اگر بر خود نیچم، نیستم من

(Bu dənizdə narahat bir dalğa kimiyəm,
Əgər qıvrılmasam, yoxam mən).

İqbal “Şərqi müraciəti” əsərində Qərbin dırnaqarası demokratik sistemlərinə qarşı kəskin nifrətini də ifadə etmiş və vurğulamışdır ki, kiçik adamların etinasızlığından böyük şeylər gözləmək olmaz

Şair özünün zehindəki ictimai sistem standartında təsbeh çevirənlər deyil, “qəlb adamları” axtarışındadır. O, dua oxumaqla və təsbeh çevirməklə cəmiyyətin islah olunacağına, yaxşılaşacağına və xalqın üzünə səadət günəşi doğacağına inanmır.

“Şərqi müraciəti” əsərinin dördüncü parçasının adı “Avropa planı”dır. Burada Nitşe, Şopenhaver, Hegel, Tolstoy, Avqust Kant, Albert Eynşteyn, Edvard Braun, Bruninq və Macarıstanın tanınmış şairi Petufi kimi bir sıra Qərb alimləri və şairləri haqqında söhbət açılır. Qərb filosoflarına və alimlərinə böyük ehtiram bəsləyən İqbal inanır ki, Qərb təhsili, elmi və fəlsəfəsinin öyrənilməsi şərqilər üçün vacibdir. Lakin bununla yanaşı o, bu fikirdədir ki, şərqilər özlərinin nicat və qurtuluş yollarını Qərbdə axtarmamalıdır. Çünki Qərb fəlsəfəsi və hikməti eşqdən xalidir, çarə isə eşqdədir³⁵.

İqbalın böyük dərdi odur ki, o, asanlıqla anlaşılmır və Şərq xalqlarının özlərini Qərbin yalançı cazibəsinə əsir etmələri gün-gündən çığəklənməkdədir.

İqbala görə, yalnız o şəxs cəmiyyətin taleyini öz əlinə ala bilər ki, öz mənliliyini kamilləşdirsin və kamal zirvəsinə ucalmış olsun. Şairin

³⁴Yenə orada, s. 259

³⁵ Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. 3, Москва: 1914-1917, с 362

düşüncəsinə əsasən, yeni liderin gəlməsi, yeni bir sistemin yaradılması və yeni bir aləmin ortaya çıxması üçün imkan vardır. O, belə hesab edir ki, cəmiyyətin və dünyanın dəyişməsinə istəyən hər kəs həyata baxışını yeniləməlidir. Yeni baxış və dəyişmələr insanın öz baxış və əməllərinin kamilləşməsi və dəyişməsi əsasında həyata keçməlidir ki, hər şey yenidən dəyərləndirilsin və dəyişdirilsin

İqbal “Hindlilərin bölünməsinə göz yaşları” məsnəvisində hindlilərin ingilislərin istismarı və zülmü altında əziyyət çəkmələrinin səbəblərini ortaya qoymuş, əsrinin siyasətlərinə və hiylələrinə etiraz etmiş, üsyan və inqilaba çağırış fəryadı çəkmişdir. Şair “Ərəb ümmətinə bir neçə söz” adlı başqa bir şeirində islam cəmiyyətinə müraciət etmiş, çətinliklərdən çıxış yollarını onlara göstərmişdir.

Şair “Ey Şərq xalqları, bəs nə etməli?” əsərində əvvəldən axıra kimi Şərq xalqlarını (müsəlmanları) özünə inama, nəfsinə etimad etməyə və öz mədəniyyətinə sahib çıxmağa rəğbətləndirir, nicat və çıxış yolunu islama, onun uca təliminə qayıtmaqda görür.

Dissertasiyanın III fəslinin adı “**Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı ənənə və fərdiyyət kontekstində**”dir. Fəsil iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “**Məhəmməd İqbal və klassik İran ədəbiyyatı**” adlanır. İqbalın Nizami, Mövlana, Sədi, Hafiz, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Əmir Xosrov Dəhləvi, Nəziri Nişapuri, Örfi Şirazi, Əbdürrəhman Cami, Fəxrəddin İraqi, Baba Fəğani Şirazi və başqa fars və farsdilli klassiklərin divanlarını davamlı olaraq mütaliə etməsi onun fikir və düşüncələrinə dərinlən iz qoymuş və o, fars və farsdilli poeziyanın dünya ədəbiyyatındakı xüsusi yerini dərk etmişdir. Ona görə də bir çox hallarda İqbalın fikirləri klassiklərin fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Şair istər qəzəl və məsnəvi, istərsə də digər janrlarda yazdığı çoxsaylı əsərlərini məhz İran ədəbiyyatı və farsdilli ədəbiyyatın klassiklərinin təsiri altında onların üslub və üsulunda yaratmışdır. Digər şeirləri ilə müqayisədə şairin məsnəviləri sayca daha çox olsalar da, onun tükənməz istedadı daha çox qəzəl sahəsində parlamış və bu janrda yazdığı əsərlər daha çox diqqəti cəlb etmişdir.

İqbalın yaradıcılığı forma və məzmun baxımından daha çox Hafizin, mənə və möhtəviyyət baxımından isə Mövlananın yaradıcılığına yaxındır. Ona görə də bəziləri onu “Zamanın Hafizi”, bəziləri isə “Zamanın Mövlanası” adlandırırlar³⁶.

³⁶. مجموعه مقالات همایش علامه اقبال، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، 1379، ص. 124.

İqbalın Sədi və Hafız kimi şairlərin qəzəlxanlılığına məftunluğu onda fars dilinə sonsuz sevgi və maraq doğurur. Şair başa düşür ki, bu dil onun üçün özünü ifadə vasitəsi ola bilər. İqbal fikir və düşüncələrini ifadə etmək üçün qəzəl janrına üstünlük verir. Fars şeirinin əvəzsiz nümunələrini təqlid etmək İqbal kimi şairlər üçün o qədər də məntiqli və bəyənilən bir iş deyil. Ona görə də İqbalın düşüncə və yaradıcılıq gücü sözləri öz təsirinə məruz qoyur. Əslində təqlid, adətən özündən əvvəlki şairin fikir dünyasının və təcrübəsinin tam məhsulu deyildir. Çünki başlanğıcda məlum materialın işlənməsində müəllifə öz qabiliyyətini nümayiş etdirmək imkanı verən bir ədəbi forma kimi meydana gəlmiş təqlid ənənəsi ədəbiyyatın inkişafına, müəllifin yaradıcı yanaşmasına, dünyagörüşünə, bu və ya digər tarixi inkişaf mərhələsindəki şəraitə uyğun olaraq dəyişikliklərə uğramışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən farsdilli ədəbiyyatın inkişafına xas olan bədii-estetik xüsusiyyətlər özünü təqlidçilikdə də biruzə vermişdir³⁷.

Sədi ilə İqbalın ruhları müəyyən qədər fərqli olsa da, onların düşüncələri arasında oxşarlıq vardır. Aşağıdakı beytlər də bu fikri təsdiq edir: Sədi yazır³⁸:

به پایان آمد آیین دفتر حکایت همچنان باقی
به صد دفتر نشاید گفت حسب الحال مشتاقی

(Bu hekayə dəftəri qalacaq kimi sona çatdı,
Vurğunluq halının təsviri (dedi)100 dəftərə sığmaz.)
İqbalda isə beyt aşağıdakı kimidir³⁹:

در این محفل که کار او گذشت از باده و باقی
ندیمی کو که در جامش فرو ریزم می باقی

(Bu meydanda birinin işi bitmişə əgər,
Hanı o nədim ki, əbədi şərabı küzəsinə töküm?)
Göründüyü kimi, hər iki şairin vəzn və qafiyəsi, eləcə də müəyyən qədər fikir diapazonu üst-üstə düşür.

³⁷Кязимов М.Д. Последователи Низами. Баку: Азернешр, 1991, с. 3

³⁸ در شناخت اقبال (تأثیر مولوی در هنر و اندیشه اقبال) دکتر محمد اکرم تهران، اسفند 1364، ص. 112.

³⁹ کلیات اقبال لاهوری، با مقدمه احمد سروش، انتشارات کتابخانہسنایی، تهران، 1370 ش، ص. 114.

İqbalın Hafız Şiraziyə vurğunluğu onun Hafizin əsərlərinə yazdığı nəzirələrdə özünü mükəmməl bir şəkildə biruzə verir. Bu mənada Hafız və İqbaldan seçilmiş aşağıdakı şeir nümunələrinə diqqət yetirək:

Hafız yazır:

پیشتر ز انکه شود کاسه سر خاک انداز
خیز و در کاسه‌ی زر آب طربناک انداز
عاقبت منزل ما وادی خاموشان است
حالیاً غلغله در گنبد افلاک انداز⁴⁰
(Kasa xakəndazın qulpu olmamışdan qabaq,
Qalx, o qızıl kasaya şənləndirici su tök.
Bizim yolumuzun sonu səssizlər vadisidir
Hali ol, fələklərin künbəzinə bir qədəh at.)

İqbal isə öz fikirlərini belə ifadə edir:

ساقیا بر جگرم شعله نمناک انداز
دگر آشوب قیامت به کف خاک انداز
او به یک دانه گندم به زمینم افکند
تو به یک جرعه ی آب آنسوی افلاک انداز⁴¹

(Ey saqi, ciyərimə nəmli şölə at,
Artıq qiyamət günüdür, bir ovuc torpaq at.
O, məni bir sünbül dənəsi ilə yerə atdı,
Sən fələyə tərəf bir qurtum su at.)

İqbal hər zaman klassik şairlərin divanlarını mütalif edirdi. Şairlərinin birində bu barədə yazır:

گهی شعر عراقی را بخوانم
گهی جامی زند آتش به جانم⁴²

(Gah İraqinin şeirini oxuyuram,
Bəzən də Cami od salır canıma.)

İqbalın ilham aldığı və sənətinə pərəstiş etdiyi filosof şairlərdən biri də böyük Azərbaycan filosofu Şeyx Mahmud Şəbüstəri idi. Bu

⁴⁰ دیوان حافظ، خلیل خطیب رهبر، انتشارات صفي علي شاه، تهران، 1373، ص. 357.

⁴¹ کلیات اقبال لاهوری، با مقدمه احمد سروش، انتشارات کتابخانه‌سنایی، تهران، 1370 ش، ص. 134.

⁴²Yenə orada, s. 469

səbəbdən də o, Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə “Yeni Gülşəni-raz” adlı nəzirə yazmışdır.

İqbalın yaradıcılığına Baba Fəqani Şirazinin təsiri də aydın hiss olunur. Aşağıdakı seçmələrə diqqət edək.

Baba Fəqani Şirazi:

جمال و مال داری، هر چه خواهی می توان کرد
به این حسُن و جوانی، پادشاهی می توان کرد⁴³

(Camal və mülk sahibisən, hər nə istəsən, edə bilərsən,
Bu hüsn və gəncliklə padşahlıq edə bilərsən.)

İqbal:

جو خورشید سحر پیدا، نگاهی می توان کرد
همین خاک سیه را جلوه گاهی می توان کرد⁴⁴

(Səhər günəş çıxanda ətrafa baxmaq olar,
Bu qara torpağı cilvəgaha çevirmək olar.)

İqbalın nəzirə yazdığı klassiklərdən biri də Nasir Xosrov Dəhləvidir. Nasir Xosrov Dəhləvinin “Qartal” rədifli şeirinə qarşı İqbal “Şərqi müraciəti” kitabındakı “Şahin və balıq” əsərini yaratmışdır. Əlbəttə, “Şahin və balıq” nəzirəsi təqlid olunduğu “Qartal” əsəri ilə müqayisədə söntükdür.

İqbalın hind üslubunda yazdığı əsərlərin sayı Xorasan və İraq üslubu ilə yazdığı əsərlərə nisbətən o qədər də çox deyil. Şair hind üslubu ilə yazdığı əsərlərində daha çox Saib Təbrizi, Bidel Dəhləvi, Orfi Şirazi, Zühuri və Nəziri Şirazinin yaradıcılıqlarından yararlanmışdır. Bu əsərlərin bəzilərində yüksək sənətkarlıq və maraqlı fikirlər şairin istedadından xəbər verir. Bu baxımdan böyük Azərbaycan şairi Saib Təbrizinin İqbalın xüsusən hind üslubundakı yaradıcılığına təsiri böyük olmuşdur. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki Saibin yaradıcılığı bütün farsdilli poeziyada bütöv bir mərhələ təşkil edir⁴⁵.

İqbalın yaradıcılığında Mövlananın söz və fikirlərinə də çox rast gəlinir. Bu, onu göstərir ki, Mövlana da şairə və onun yaradıcılığına dərin təsir etmişdir. İrfani və fəlsəfi məsələlərdə, xüsusən də Quran və

⁴³. دیوان بابافغانی، محمد رسولی، انتشارات هومن، تهران، 1375، ص. 373.

⁴⁴ کلیات اقبال لاهوری، با مقدمه احمد سروش، انتشارات کتابخانه سنایی، تهران، 1370 ش، ص. 159.

⁴⁵ Алиев Г.Ю. Персоязычная литература Индии. Москва: Наука, 1968, с. 149.

hədislərə istinadlarda İqbal Mövlananın ardıcılardan biri olmuşdur. Ancaq İqbal Mövlananın mövzu və ifadələrinə yenilik və müasirlik gətirmiş, bütövlükdə sələflərinin köhnə poeziya qəliblərinə özünün yeni söz və ifadələrini yerləşdirmişdir. Bununla da onun əsərləri ilə sələflərinin əsərləri arasında fərqlər meydana çıxmışdır.

İqbal Mövlananın yaradıcılığı ilə tanış olduğuna və onun rəmzlərini bildiyinə görə iftixar edir və həyatda onlara sadıq qalması zəruri sayırdı. Qəzəldən sonra İqbalın diqqətini daha çox məsnəvi cəlb edirdi. Buna görə də onun “Şəxsi sirlər” və “Qeyri-şəxsi rəmzlər” əsərlərindəki şeirlər Mövlananın “Məsnəvi-mənəvi” əsərinin təsiri altında məsnəvi formasında yazılmışdır.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi “Məhəmməd İqbalın farsdilli əsərlərinin üslub xüsusiyyətləri” adlanır. Üslub hər bir şairin əsərində özünü göstərən bir sıra parametrlərin məcmusu, vəhdətidir. R.Buxarayı haqlı olaraq yazır ki, İqbal özünün idrak və təcəssümü ilə şəxsi fəlsəfəni şərh etdi və öz məqsədinə nail olmaqdan ötrü müəyyən qədər drama yaxın tamamilə yeni bir üslub və ifadə tərzini ortaya qoydu⁴⁶.

Məhəmməd İqbalın malik olduğu üslub onun əsərlərini eyni dövrdə yaşadığı digər şairlərin əsərlərindən fərqləndirir. Yəni İqbalın dünyaya fərqli baxışı onun başqalarından fərqli bir şəkildə ifadəsi ilə nəticələnmişdir. Ona görə də onun əsərləri başqalarının əsərlərindən fərqlənir və tez gözə çarpır və şairin ifadə tərzini üslub olaraq dəyərləndirilir. İqbal dövrünün gündəlik məsələlərinə çox diqqət edən mütəfəkkir bir şair idi. O, müasir dünyanın problemlərini poeziyaya daxil etməklə İqbal üslubunu yaratdı. K.Kazemiyə görə, İqbalın şeirlərində fars poeziyasının müxtəlif üslublarının gözəlliyi və rəngarəngliyi toplanmışdır⁴⁷.

İqbalın əsərlərində rast gəldiyimiz ədəbi və məzəli (yumoristik) rübai, məsnəvi, qəzəl və qitələr bizə böyük şairləri və arifləri xatırladır. Ancaq şairin poeziyasını hər şeydən artıq sevdiren, fərəhləndirici və ruhlandırıcı edən onun sözünün ecazkarlığı, müxtəsərliyi, üslubunun rəngarəngliyi və nəzmə çəkdiyi mətləblərdir. İqbalın yaratdığı fikir və düşüncə ələmi sosial, siyasi və əxlaqi problemlərin həlli üçün yeni bir zəmindir⁴⁸.

⁴⁶. هنر و مردم، ویژهنامه اقبال لاهوری، ش 2، آبان 1356، ص. 8.

⁴⁷. نگاهي به آثار زنده رود، ابراهيم والي، انتشارات يادآوران، تهران، 1371، ص. 48.

⁴⁸. رومي عصر، خوجه عبدالحميد عرفاني، كانون معرفت 1332، ص. 151.

İfadə mükəmməlliyi və sərrastlığı, xüsusi təşbehlərdən və sadə istiarələrdən istifadə, yeni bir mühitin yaradılması İqbal üslubunun diqqəti cəlb edən cəhətlərindəndir. Şair yeni tərənnüm çalarları ortaya qoyaraq şeirlərində həyat həqiqətlərinə dərinədən nüfuz edir və onların bədii inikasının mükəmməl fəzasını yaradır və bu fəzada özünün mütərəqqi və püxtələşmiş fikirlərini bütün əsrlər və bütün nəsillər üçün ortaya qoymağı bacarır.

İqbal poeziyasındakı şair-mütəfəkkir xəyalının ölçü və miqyasını dəyərləndirilməsi onun fikir və düşüncələrinin daha yaxşı anlaşılmasına kömək edir. Belə ki, şairin xəyalının şaquli istiqaməti onun şeirlərinin tərkibini və onların quruluşunun yaradıcı hissələrinin qovuşmasını ortaya qoyur. Bu istiqamətdə şairlərin xəyal gücü elə də parlaq olmur. Onlar həyat və yaradıcılıqlarının müxtəlif mərhələlərində daha çox öz təcrübələrinin, xatirələrinin və təəssüratlarının xəyal gücündən kömək alır və ondan yararlanırlar⁴⁹.

İqbalın həyata yeni baxışı onu müsəlmanları qəflət yuxusundan oyatmaq üçün səy göstərməyə səsləyirdi. Bu işdə onun xəyalları ilə birgə zehni təcrübələri də var idi. Lakin atıldığı iş həm də şəxsi həyatı üçün təhlükə törədirdi. Bütün bunlar mübarizə ehtiraslı şairin yaradıcılıq gücünü artırır, onun xəyallarının daha da yüksəkliklərdə uçmasını təmin edirdi. Nəticədə şair sözünü daha da bədii və poetik bir dillə ifadə edə bilirdi. Beləliklə də yaratdığı şeirlərdə xəyalın şaquli istiqaməti gündəndən güclənirdi. Bəlkə də elə buna görə İqbal heç vaxt bəzi başqa keçici hisslərlə yaşayan, gələcəyi görməyən hər cür yaradıcılıq və bədilik qabiliyyətindən uzaq və zəif əsərlər müəllifi şairlər kimi şöhrət və mövqə dalınca qaçmamış, dünya malının əsiri olmamışdır.

Xəyalın üfqi istiqamətinin üzə çıxmasında tək beytlər daha çox diqqəti cəlb edir. Çünki iki misradakı söz ilə məna arasındakı əlaqəni yaratmaqdan ötrü şairlər xəyal güclərini daha çox təmərküzləşdirməyə çalışırlar. Bu istiqamətdə heç vaxt xəyalın şaquli istiqamətində mövcud olan məhdudiyətlər olmur. Burada xəyal atının cövlan kəhkəşanı heç bir sərhəd tanımır. Buna görə də hər bir beytdə bədii və saf təsvirlər özünü göstərir.

Bədii tərkiblər müəyyən ifadələrin və məfhumların dildə bədii ifadəsidir. Bu baxımdan bədii tərkib yaradan şairlər təkcə şeir dilini deyil, həm də sadə xalq dilini zənginləşdirirlər. Bəzən bir tərkib özündə

⁴⁹. 177. ص، 1959، محمد رفیق افضل، راولپنڈی، صحیفہ اقبال،

bir cümlənin daşıya biləcəyi məna yükünü ehtiva edir. Məhəmməd İqbal fars dilində “rəxtə-naz” (naz libası), “biqafe şouğ” (sonsuz şövq), “besər keşidəne eşğə ğovvət xamuş” (acızləşdirici bir eşqin baş qaldırması) və s. bir çox dəyərli bədii tərkiblər yaratmışdır.

İqbalın poeziyasında fikir yükü və şeiriyət bir-birinə qarışmışdır. Bu cəhət onu dünyanın ən böyük şairləri sırasına yüksəltmişdir. Çünki dərin düşüncə və fikrin lətif şəkildə ifadəsi hər bir şairə müyəssər olmur.

İqbala görə xeyirxah və xalqı sevən şair sözün sehri ilə insanlar arasında sülh, qardaşlıq və sevgi yarada, kədərli və bədbin insanlara sevinc bağışlaya, xalqı həyatın çətinliklərinə qarşı səfərbər edə bilər. Şair əsl şeirin dəyərini onda görürdü ki, o, insana zövq bağışlasın, ona xeyirxahlıq və ləyaqət bəxş etsin. İqbal poeziyanı və şairliyi fəlsəfi fikir və düşüncələrdən uca hesab edirdi.

Şairə görə, cəmiyyətdə düşüncə dəyişikliklərinin və yeni standartların yaranması qaçınılmazdır. Ancaq hər bir ictimai hərəkətin səmərə verə bilməsi üçün o, insan fitrəti və vicdanının dərinliklərindən qidalanmalıdır. Şairin vəzifəsi bu hərəkətiliyə yol göstərməli, ona mayak olmalıdır. Onun dedikləri və yazdıqları ürəkdən gəlməli və yaradıcı qüvvəyə malik olmalıdır.

İqbalın “Nə Şərqi, nə Qərbi” şeiri islam aləminə ümumi müraciətdir:

غریبان گم کرده اند افلاک را
در شکم جویند جان پاک را⁵⁰

(Qərblilər fələkləri itirmişlər,
Onlar sağlam canı yeməkdə axtarırlar.)

Şairin şeirlərinin əsas mövzusu insandır. İqbal qədər insana əhəmiyyət vermiş filosof-şairlərə az təsadüf olunur. O, aləmin varlığını insanın varlığından bilir. Yəni insan olmasaydı, varlığın heç bir mənası olmazdı. Şairin “Yeni “Gülşəni-raz” əsərində deyilir:

اگر مائیم، گردان جام ساقی است
به بزمش گرمی هنگامه باقی است⁵¹

⁵⁰. در مدرسه اقبال لاهوری، محمود حکیمی، انتشارات قلم، 1381، ص. 36.

⁵¹. شعر و سیاست و سختی در باره ادبیات ملتزم، تهران، انتشارات مروارید، 1335، ص. 111.

(Biz bizik, fələk saqinin camıdır,
Bu həngamə onun məclisi ilə qalıcıdır.)

İqbalın xeyirxah insanı Quranda vəsf olunmuş insandır. O, kainatın əşrəfi, dünyanın təkamülündə Allahın köməkçisidir.

Şairə görə, insan ixtiyar sahibidir və öz sarayını özü ucaltmalıdır. İnsan hər şeyi özündən tələb etməlidir. Onun dünyası fikir və əməl aləmidir. İnsan özünə uyğun bir dünya qurmalıdır. Çünki məkanın və zamanın dəyişikliklərinin ixtiyarı onun əlindədir.

Şair həyatı elə təsvir edir ki, onun qapısı bizim üzümüze açılmış olsun. İqbalın poeziyasında eşq və ağıl vəhdət təşkil edərək yaradıcı qüvvəyə malikdir. Şair eşqə o dərəcədə önəm verir ki, onu öz varlığının səbəbi hesab edir.

Əslində İqbalın poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri reallıqları təsvir etmək, əxlaq və mənəviyyat məsələlərinə yeni prizmadan yanaşmaqdır. O, öz şeirlərində istər Qərbdəki və istərsə də Şərqdəki problemlərə diqqət yetirir və onların həlli yollarını göstərir.

İqbalın qəzəllərində məcazi eşqin təzahürü açıq-aydın görünür. Onlarda irfani və ictimai məzmun çox yaxşı ifadə olunur. İqbal insanların ruhuna təsir etmək üçün poeziyadan bir nərdivan kimi istifadə edir. Onun şeirləri insanların qulağında cingildəyir, onları silkələyərək qəflət yuxusundan oyatmağa və dünyaya açıq gözlə baxmağa səsləyir.

İqbalın yaradıcılığında fars poeziyasından gələn təqlid elementləri çox olsa da, şair özü təqlidin əleyhinədir. Şair belə hesab edir ki, hər bir sənətkarda yaradıcılıq qabiliyyəti olmalı, o, sənətdə öz sözünü deməyi bacarmalıdır. Bu söz və ifadə başqalarınınkindən fərqlənməli və həyatın təkamülünə xidmət etməlidir⁵².

Məhəmməd İqbal ətraf aləmə açıq gözlə baxırdı. O, dünyada gedən ictimai, iqtisadi və siyasi proseslərin gedişini diqqətlə izləyir və öz dərin düşüncəsi ilə gələcəyi görürdü. Şairin geniş dünyagörüşü və dərin zəkası sözlərin mənə tutumu və bədii dillə əsərlərində öz əksini tapırdı. Bu cəhət onun əsərlərini başqalarının əsərlərindən əsaslı bir şəkildə fərqləndirirdi. Ona görə də şairin poeziyasında bir çox məsələlər var ki, onlara başqa şairlərin yaradıcılığında rast gəlinmir.

Mövcud reallığın deyilməsi və təsvir olunması reallıqlardakı problemləri həll etmir və cəmiyyətin çiyindəki ağır yükləri qaldırır. Ona görə də İqbal bu qənaətdədir ki, əsil şair gərək vəziyyətin təsviri ilə

⁵². 58. 1359. ادوار شعر فارسي، محمدرضا شفیعی کدکنی، انتشارات توس، 1359.

kifayətlənməsin və vəziyyətdən çıxış yollarını göstərsin. Yəni əslində necə olmalı olduğunu ortaya qoysun və bunu xalqa göstərsin. Başqa sözlə desək, şair yaxşılıqları və kamillikləri göstərməli və seçim etməkdə xalqa yardımçı olmalıdır. Məhz bu, şairin əsl vəzifəsi və borcudur. İqbalın görə, real sənətin bundan başqa bir vəzifəsi ola bilməz.

Məhəmməd İqbalın, Əli Şəriəti və Cavid İqbalın ön sözü ilə çap olunmuş külliyyatında qəzəl, yarımçıq qəzəl, qitə, qoşa beyt, tərəcibənd, məsnəvi və fars dilində təvil bəhri ilə tanınan yeni şeir janrlarında yazılmış əsərlərə rast gəlirik. Yəni İqbal öz istedadını bir çox janrlarda ortaya qoymuşdur. Bu əsərlər həm forma və həm də məzmun baxımından olduqca rəngarəngdir.

Şair dini düşüncənin yenilənməsində belə bir məsələni vurğulayır ki, dini həyat tərzini mütləq həqiqətə qovuşmaq və onunla birbaşa təmasda olmaq şəövqünü artırır. Yəni din həyat və gücün koordinasiyası və cəzbinə səbəb olan bir ünsürdür. Şairə görə, şəxs dini qaydaların qayğılarından xilas olmaqdan, özünün daxilində xüsusi bir şəkildə mövcud olan şəriətin əsl mənbəyini kəşf və dərk etməklə azad şəxsiyyətə çevrilir.

İqbalın düşüncələri onun bütün əsərlərində aydın bir şəkildə öz əksini tapmışdır. O, qeyri-adi şeylərdən danışmır, əksinə onun yazdıqları həyata bağlı olan məsələlərdir, həyatın bir parçasıdır. Çünki onun işıqlı düşüncəsi bəhs etdiyi hər bir mövzuya işıq salır, onu aydınladır və xalqa çatdırır.

İqbalın bəzi əsərlərində şairin ifadə tərzini və formasını yenidir. Məsələn, “Başqa təlim” şeirində olduğu kimi. Belə hallarda onun üslubu dəyişir, yeni çalarlar kəşf edir və müəyyən qədər drama yaxınlaşır. Şair öz səsinə təkə məfhumların dili ilə deyil, həm də səhnə vasitəsi ilə dramatik bir şəkildə çatdırmağa çalışır. Düzdür, bu sahədə onun uğuru çox olmamışdır. Bunun səbəbi bu üslubun çətin və enişli-yoxuşlu olması ilə izah edilə bilər. Çox güman ki, onun yaradıcılığında rast gəldiyimiz dramatik yön Avropa ədəbiyyatının, xüsusən də Hötenin təsiri ilə bağlı olmuşdur⁵³.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu üslub Şərqdə məhz Azərbaycanın böyük satirik şairi M.Ə.Sabirin yaradıcılığı ilə özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır.

⁵³. 75. اقبال با چهارده روایت، دکتر محمدقبایي (ماکان)، انتشارات فردوس، تهران 1379، ص. 75.

Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı şüarçılıqdan uzaqlaşdıqca püxtələşmiş, həyata və reallıqlara daha yaxın olmaqla yeni bir poetik mühit yaratmışdır. Onun şeirlərinin forma və məzmunu təkmilləşmiş və oxucunu daha artıq cəlb etməyə başlamışdır.

Şair “Arzu” şeirində cəmiyyətlə bağlı öz arzularını ifadə etmişdir. O, bu ifadəni müraciət şəklində ortaya qoymuşdur. Çünki onun istəyi və arzusu bütün Şərfin, o cümlədən öz vətəninin ətəldən çıxması və dövrün tələblərinə uyğun bir həyat tərzi və yaşayışa sahib olması idi.

Məhəmməd İqbalın əsərlərində bəzən rastlaşdığımız və şeiriyətə xələl gətirən məqamlar təbiidir. Çünki daha çox mənənin dalınca qaçan və dərdinin bəyanına çalışan şair belə hallarda sənəti unudur və “Sənət sənət üçündür” standartlarından kənara çıxır. Şairin mövzusu xalqı narahat edən məsələlərdir, onun müraciəti isə birbaşa xalqadır. O, bütün qəlbi ilə yazır, onu narahat edən məsələləri dilə gətirir.

İqbal öz poeziyasına zamanına uyğun tərəvət və cazibə vermək üçün bəzən Qərb sənətkarlarından və mütəfəkkirlərindən iqtibaslar gətirir. Onların zehni və fikri ənginliklərinə baş vurmaqla öz poeziyasına zənginlik, dərinlik və lətafət qatır, onu oxucu üçün faydalı və oxunaqlı edir. Onun bir çox əsərlərini oxuduqca insanın düşüncə və idrak gücü artır. Sanki daha yaxşı bir dünyaya düşürsən və daha işıqlı gələcəyə ümid bağlayırsan.

Maraqlı burasıdır ki, İqbal heç vaxt özünü şair hesab etməmişdir. Bu bərədə yazır ki, mən heç vaxt özümü şair kimi təsəvvür etməmişəm. Mənim şairlik sənətinə heç bir aidiyyətim yoxdur. Sadəcə olaraq məqsədlərimi ifadə etmək üçün poeziyadan istifadə edirəm. Ağıl və hissiyyatın birləşdirilməsi İqbal poeziyasının əsas hədəflərindən biridir.

İqbalın düşüncə və fikir dünyasının gözəlliyi heç vaxt azalmır. Çünki o, hər zaman insanları narahat edən məsələlərdən danışır. Şair inanırdı ki, insanın gələcəyi ictimai və ruhi yüksəliş ilə bağlıdır. Əksinə, başqalarına bağlılıq, yersiz və əsassız təqlidçiliyin isə sonu yoxdur və o, rəzalətdən başqa bir şey deyildir.

İqbalın şairlik yolundakı aşkar söyləri sonunda öz nəticəsini verdi və tədricən onun özünəməxsus şeir dili və üslubu formalaşdı. Bu dil və üslub onun əsərlərini digərlərinin əsərlərindən üstün etdi və fərqləndirdi. Hətta “İqbal üslubu” adlandırıla biləcək yeni bir üslub yarandı.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, əldə olunmuş elmi yeniliklər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. شعر گیلان، دومین کنگره شعر و ادب دانشجویان سراسر کشور. دانشگاه مشهد، 1986.
2. عشق در خاطره، کتاب. رشت، گیلان، 2003. 112 ص.
3. Məhəmməd İqbalın həyat yolu // “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2011, № 4, s. 391-398.
4. İqbal və onun yaradıcılığı // “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2011, № 11, s. 455-463.
5. Məhəmməd İqbalın farsdilli əsərlərinin üslubuna dair // “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2012, № 1, s. 476-483.
6. Məhəmməd İqbalın farsdilli əsərlərinin əsas mövzuları // “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2011, № 5, s. 232-243.
7. Muhammet İqbalın farsca eserlərinin üslup özellikləri // “Kültür Evreni”, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2012, № 11, 114-121.
8. İqbal və onun sənət missiyası // Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları. AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu. 2013, s. 309-312.
9. Məhəmməd İqbal və təqlidçilik // “Filologiya məsələləri” elmi məqalələr toplusu. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2013, № 1, s. 331-337.
10. Məhəmməd İqbal haqqında bəzi fikirlər // Sivilizasiya. Elmi-nəzəri jurnal. Bakı Avrasiya Universiteti. 2/2004, s.85-92.
11. Стилистические особенности фарсидских произведений Магомеда Икбала // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Институт Стратегических Исследований. Москва. Литера. Сентябрь 2012, с. 172-176.

ПЕРСОЯЗЫЧНОЕ ТВОРЧЕСТВО МАГОМЕДА ИКБАЛА

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена комплексному изучению перс язычного творчества Магомеда Икбала (1877-1938) – великого поэта и мыслителя Пакистана. Объектом исследования является перс язычное творчество М.Икбала.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены цель и задачи исследования, рассмотрены степень изученности проблемы, методологическая основа исследования, научная новизна и практическая значимость диссертации.

В первой главе диссертации, состоящей из двух разделов, исследованы эпоха, жизнь и творческий путь М.Икбала. Также рассмотрены основные аспекты формирования его творческой личности, которые помогают углубленному изучению его идей.

Вторая глава работы, которая состоит из двух разделов и семи подразделов посвящена идейно-тематическому анализу перс язычных произведений М.Икбала. Заодно, подробному изучению подвержены структура, содержание и основные идеи и темы произведений поэта.

В третьей главе диссертации, состоящей также из двух разделов, исследованы перс язычное творчество поэта в контексте традиции и индивидуальности. Изучено влияние классической Иранской и перс язычной литературы на его творчества и стилистические особенности поэзии М.Икбала.

В заключении подведено итоги исследования и сделаны соответствующие выводы.

**THE PERSIAN SPEAKING CREATIVE WORK OF
MAHOMMED IKBAL**

SUMMARY

The dissertation is devoted to the comprehensive study of the Persian speaking creative work of Mohammed Iqbal (1877-1938) – the greatest poet and philosopher of Pakistan. The object of the study is the Persian speaking creative work of Mohammed Iqbal.

The work consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction were considered the urgency of the theme, the purpose and objectives of the study, the degree of scrutiny of the problem, the methodological basis of research, scientific novelty and practical significance of the dissertation.

The first chapter, which consists of two paragraphs, studied the era, the life and the way of creative work of M.Iqbal. Also examined the main aspects of formation of his creative work way, what help us to understand more deeply the ideas of poet.

The second chapter, which consists of two paragraphs and seven sub paragraphs, devoted to the ideological and topical analysis of Persian speaking works of M.Iqbal. At the same time detailed search of structure, content and main ideas and subject of works of poet.

The third chapter of the thesis consists also of two paragraphs. In this chapter studied Persian speaking creative work of poet in context of tradition and individuality, influence of classical Iran and Persian speaking literature to his creative work and stylistic features of poetics of M.Iqbal. All generalized reviews, as a result of the investigation have been reflected in the conclusion part of the dissertation work.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Институт Востоковедения им. академика З.М.Буниятова

На правах рукописи

ГАСАН ДИЛДАР ГОВХАРДАНИ МОХСИН ОГЛЫ

ПЕРСОЯЗЫЧНОЕ ТВОРЧЕСТВО МАГОМЕДА ИКБАЛА

5718.01– Мировая литература (персидская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2015